

آثار اقتصادی رفتار و عقد قرض الحسنه جناب آقای دکتر سید کاظم صدر

دانشیار دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی دانشگاه شهید بهشتی

بسمه تعالی

در مکتب اقتصادی اسلام انگیزه‌های فراوانی برای رواج و گسترش رفتارهای اقتصادی مورد نظر داده شده است. همچنین، ضوابط و دستورهای قانونی برای هدایت سایر فعالیتهای اقتصادی ارائه گردیده است. متقابلاً از همین دو طریق از ارتکاب آن دسته فعالیتهای اقتصادی که از نظر اسلام ظالمانه یا ضارزش است جلوگیری می‌شود.

رفتارهای اقتصادی مورد نظر اسلام عبارتند از خمس و زکات، انفاق، وقف، قرض الحسنه و سایر کارهای خیر. رفتارهایی که از دیدگاه مکتب اسلام مذموم است شامل رباخواری، احتکار، کم‌فروشی، تقلب، و غیره می‌باشد. ضابطه‌ها یا حقوق مالکیتی که به منظور هدایت فعالیتهای اقتصادی وضع شده شامل عدم اسراف و اتلاف، لاضرر، عدم عسر و حرج، هرج و مرج، اختلال نظام و غیره می‌شود. ویژگی رفتارها و ضوابط نامبرده از نظر حلیت و حرمت یا استحباب و کراهت به تفصیل در کتب فقهی بحث شده است. اما، از نظر اقتصادی این رفتارها کمتر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و آثار حقوقی ضوابط نامبرده بر فعالیتهای اقتصادی نیز به ندرت ارزیابی شده است. در این میان ربا استثناء است که به برکت مطامعات بانکداری اسلامی مورد تحلیل گسترده قرار گرفته است. در باب رفتار انفاق (توتونچیان) و احتکار (کاظم صدر) بررسی نظری شده است. برخی از آثار وقف نیز ارائه شده است (سلیمی‌فر). مطالعات و گزارشهای پیرامون صندوقهای قرض الحسنه منتشر گردیده است (سازمان

اقتصاد اسلامی و کمیجانی). ولی جای مطالعات تجربی که توضیح دهنده این رفتارها باشد و فرضیه‌هایی را به آزمون بگذارد و مبنای سیاست‌گذاری گردد خالی است. آثار اقتصادی ضوابط فقهی حتی از طریق مطالعات نظری نیز تبیین نشده است^۱

هدف

اهداف این مقاله را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

- ۱ - برخی از آثار اقتصادی کردار قرض‌الحسنه با ذکر چند خصوصیت از ویژگیهای قرض‌دهندگان، گیرندگان، واسطه میان آنان تشریح می‌شود.
- ۲ - در قانون بانکداری بدون ربا قرارداد قرض‌الحسنه به عنوان یکی از شیوه‌های عرضه تسهیلات پیشنهاد شده است. بانکها نیز حسابهای قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز را برای جذب وجوه مصرف‌کنندگان افتتاح کرده‌اند. هدف دوم مقاله نشان دادن این موضوع است که در قانون مذکور قرارداد قرض‌الحسنه به صورت یک ابزار تامین مالی و نه وسیله‌ای برای اعطاء قرض‌الحسنه به نیازمندان ارائه شده است. بانکها به دلایلی که ذکر خواهد شد، نهاد مناسبی برای واسطه بودن میان قرض‌دهندگان و گیرندگان نیستند و حسابهای قرض‌الحسنه آنان برای گردآوری وجوه به منظور تامین مالی طرحهای اقتصادی و نه رفع نیازهای حاجتمندان باز شده است.
- ۳ - اعطاء قرض‌الحسنه برای بانکها، چه برای تامین مالی و چه برای تامین نیاز محتاجان، هزینه دارد زیرا باید برای تعدادی از کارکنان و وسائل خود را به این خدمت اختصاص دهند. این هزینه نباید به صورتی گرفته شود که شکل ربوی داشته باشد. این صورت در پایان مقاله ارائه خواهد شد.

رفتار قرض‌دهندگان

تصمیم اشخاص به قرض دادن هم تابع اعتقادات و فرهنگ و سلیقه ایشان است و هم بستگی به امکانات و محدودیتهای آنان دارد. ارزش و ثوابی که به عمل دین اسلام داده است انگیزه اصلی پرداختن آن را ایجاد می‌کند. مصرف‌کنندگان مسلمان ضمن اختصاص درآمد خود به مصرف حال و آینده، بخشی از آن را به کارهای خیر از جمله قرض‌الحسنه اختصاص می‌دهند. پس به خاطر مطلوبیت داشتن عمل صالح و وابسته بودن توابع مطلوبیت بخشی از درآمد مصرف‌کنندگان به اموری نظیر خمس، زکات، انفاق، وقف، قرض‌الحسنه و مانند آن تعلق می‌یابد. اختصاص درآمد به مصرف حال و آینده نیز برای هر مصرف‌کننده عملی صالح است مشروط بر آنکه با اسراف و اضرار و اتلاف

۱- در کتاب «اقتصاد صدر اسلام» تعریف و تشریح مختصری از آنها می‌شود.

همراه نباشد. لذا، هم مصرف شخصی حال و آینده برای یک مصرف کننده مسلمان مطلوب است، هم مصرف دیگران به صورت قرض و انفاق و غیره. طبیعی است در شرایطی که یک مسلمان با افراد نیازمند بیشتر مواجه می‌شود، یعنی خویشان فقیری دارد یا به خاطر وقوع زلزله یا جنگ نیازمندیهای بیشتری در جامعه پدید می‌آید، مطلوبیت مصرف دیگران افزایش می‌یابد و هر مسلمانی بخش بیشتری از درآمد خود را به آن اختصاص می‌دهد. در زمان رونق اقتصادی نوع کمک او به دیگران فرق خواهد کرد چون نیازهای اولیه تامین شده است. ممکن است به موسسات آموزشی، پژوهشی درمانی و پرورشی که سرمایه انسانی را بالا می‌برند انفاق کند یا قرض دهد. در این مواقع چون خود او نیز به این خدمات نیازمند است، ممکن است نسبت اختصاص درآمد را به سه مصرف یاد شده تغییر دهد.

عامل دیگری که در تصمیم مصرف کننده به اختصاص درآمد به سه مصرف یاد شده موثر است قیمت یا هزینه آنهاست. همان طور که مصرف حال و آینده هر کدام ارزان تر یا گرانتر باشند تقاضا برای آنها بیشتر و کمتر می‌شود، اختصاص درآمد به قرض و امور خیر نیز به قیمت یا هزینه آنها بستگی دارد. منتهی تعبیر قیمت یا هزینه برای قرض دادن یا انفاق کردن نیاز به تبیین و تشریح دارد. روشن است که هر یک تومان که هرکس به دیگری قرض الحسنه می‌دهد، پس از پایان مدت قرض یک تومان هم پس می‌گیرد. قرض دهنده وقتی به برادر یا همسایه یا دوستش قرض می‌دهد اطلاعات کامل راجع به نوع نیاز آنان، مبلغ لازم، صداقت آنان و اطمینان از بازپس دادن قرض دارد، لذا به سهولت قرض می‌دهد. اما اگر متقاضی آدم ناشناسی باشد، یا در محل دور یا شهر دیگری ساکن باشد که مستلزم مسافرت و صرف وقت باشد، یا وسیله‌ای سریع برای فرستادن وجه نداشته باشد و از همه مهمتر اطلاعاتی راجع به افراد نیازمند و قابل اعتماد بودن آنان پیدا نکند قرض دادن برایش مشکلتر و هزینه‌اش بیشتر می‌شود. در این حالات شخص کمتر قرض می‌دهد.

پس شرایط اقتصادی جامعه و سهولت داد و ستد و وفور اطلاعات در دادن قرض و انفاق و انجام سایر عبادات نقش به سزائی دارند. به همین جهت در تعلیم اسلامی برای تشکیل جامعه سالم و محیط امن و دولت عادل دستورات بسیاری داده شده است. نمونه‌ای از زمینه‌سازی اسلام برای تشکیل جامعه‌های سالم ثواب دادن به نماز جماعت، نماز جمعه و نماز عید فطر و قربان است. در حج اجتماع بین‌المللی مسلمانان تشکیل می‌شود. نقش خمس و زکات در فراهم کردن امکانات جامعه روشن است. امر به معروف و نهی از منکر فرهنگ اسلامی را در جامعه گسترش داده و جهاد ارزش دفاع و حفظ جوامع اسلامی را تضمین می‌کند. برعکس، اگر مسلمانی در جامعه‌ای قرار گرفت که امکان زیست و عبادت برایش نبود و قدرت بر تغییر شرایط آن را حتی با جهاد نداشت وظیفه دارد که از آن هجرت کند.

آثار اقتصادی قرض الحسنه

طبق نظریات اقتصادی همه وجوهی را که مصرف‌کنندگان خرج نمی‌کنند به سرمایه‌گذاری اختصاص نمی‌دهند بلکه بخشی را به صورت نقد یا شبه پول نگه می‌دارند. در شرایطی که مصرف‌کنندگان آگاهی از فرصتهای سرمایه‌گذاری ندارند، یا خطر این فعالیتها در اقتصاد زیاد است بخش بیشتری از باقیمانده درآمد خود را به صورت نقد نگه می‌دارند. این وجوه را معمولاً مردم قرض می‌دهند، زیرا قرض همان ضامن و امنیتی که مد نظر اشخاص است تامین می‌کند. یکی از خصوصیات قرارداد قرض الحسنه که بعداً ذکر خواهد شد امکان تضمین اصل وجه وام است. پس اولین اثر اقتصادی قرض، به جریان افتادن وجوه راكد و پس‌انداز نشده می‌باشد.

این وجوه به مصرف‌کنندگان یا بنگاهها قرض داده می‌شود. در نتیجه تقاضای کل و تولید کل آنان به ترتیب افزایش می‌یابد. این خاصیت، پیامد دوم قرض الحسنه در اقتصاد است.

اثر سوم انتشار اطلاعات است. چون بازاری برای قرض الحسنه نیست، متقاضیان ناگزیر می‌شوند که نیاز خود را ابراز کرده و توجیه کنند. بدین صورت، اطلاعات از متقاضیان به عرضه‌کنندگان منتقل می‌شود و جریان آن در اقتصاد گسترش می‌یابد. این موضوع باعث تخصیص بهتر وجوه قرض الحسنه می‌شود. همچنین برآوردی از میزان تقاضا به دست می‌آید. فرصتهای جدید تولید و سرمایه‌گذاری نیز شناخته می‌شود. در مجموع، کارآئی اقتصادی افزایش می‌یابد.

به برکت انتشار جریان اطلاعات دو مسأله‌ای که معمولاً موسسات و عرضه‌کنندگان رسمی وجوه با شرکای خود روبرو می‌شوند در میان قرض دهنده و گیرنده پیش نمی‌آید. بانکها و موسسات مشابه هنگام پیدا کردن شریک با تجربه و کاردان معمولاً با مشکل مواجه می‌شوند. گاهی اوقات دارائی و وثیقه زیاد شریک ممکن است موجب غفلت بانک شود و او را مدیر و کارآمد تصور کرده و وارد مشارکت با وی شود. اما پس از بسته شدن قرارداد دریابد که چنین نبوده است و در اینجا، بانک اصطلاحاً با «مشکل صلاحیت» یا Moral Hazard روبرو است (Kotowitz).

مسأله بعدی «انتخاب ناصواب» است (Wilson). ممکن است شریک بانک خبرگی لازم را داشته باشد، اما وجوه دریافتی را برخلاف قرارداد صرف کند، یا به تعهدات خویش به طور کامل عمل نکند. در صورت پیش‌آمدن زیان یا سود کم، بانک به اندازه شریک اطلاع ندارد که این امر ناشی از اهمال و مسامحه بوده است یا بر اثر عوامل خارجی، «اطلاعات نامساوی» یا Asymmetric Information (Postlewaite)

مشکل قرض‌گیرنده بی‌صلاحیت یا نادرست برای قرض دهنندگان معمولاً پیش نمی‌آید زیرا اطلاعات کسب شده برای دادن قرض و رابطه خویشاوندی یا همسایگی یا دوستی میان دو طرف موجب می‌شود که شناخت کافی میان آنان پدید آید، شناختی که موجب اطمینان و اعتماد متقابل

بشود و به همین جهت افراد یک خانواده، محل، یا یک محیط کار که با هم رابطه‌های خویشاوندی، دوستی و یا شغلی دارند معمولاً به هم قرض می‌دهند. صندوقهای قرض‌الحسنه نیز در یک فامیل، مسجد، یا محیط کار تشکیل می‌شوند. سهولت تهیه اطلاعات و نظارت باعث شده است که در ایران صندوقهای قرض‌الحسنه در جاهای اشاره شده تشکیل شده و دامنه خدماتی نسبتاً کوچکی داشته باشند. منتهی کثرت آنها در سطح شهرها و روستاها باعث توقیف آنها در انتقال مبالغ زیاد قرض‌الحسنه شده است.

انواع قرض

شایعترین شکل قرض‌الحسنه دادن وجوه نقد است، ولی سایر اشکال نظیر کالا، یا اقلام دارائی نیز متداول است، به خصوص اقلامی که موقتاً مورد نیاز صاحب آنها نیست. در جوامعی که معاملات پایاپای زیاد است، مانند روستاها، این نوع قرض همان آثار اقتصادی نوع سابق را در اقتصادی که پول وسیله مبادله است دارا می‌باشد. همچنین خدماتی که بازار ندارد و از طریق خرید و فروش نمی‌تواند مبادله شود، از طریق قرض‌الحسنه می‌تواند مورد داد و ستد قرار گیرد.

ویژگی عقد قرض‌الحسنه

این عقد حالت میانه‌ای است میان انفاق و مشارکت. در انفاق تمام وجه به گیرنده آن بخشیده می‌شود و در مورد دوم اصل سرمایه با مازادی معمولاً برگردانده می‌شود. ولی ممکن است قرارداد مشارکت با زیان روبرو شده و اصل سرمایه نیز از بین برود. در قرض‌الحسنه، اصل وجه تضمین شده است و خطری آن را تهدید نمی‌کند. کسانی که نمی‌توانند انفاق کنند، می‌توانند برای مدتی از منافع مایملک خود چشم‌پوشی کنند و آن را قرض دهند. باز کسانی که مایل نیستند خطرهای سرمایه‌گذاری را پذیرا باشند می‌توانند سرمایه خود را قرض دهند. انگیزه قرض دادن را ثواب آن ایجاد می‌کند و موجب می‌شود که عرضه وجوه در اقتصاد افزایش یابد. در عین حال، اختیار قرض‌دهنده بر این شرط که اگر گیرنده تا مدت معینی قرض را پس ندهد می‌تواند او را تعزیر کند - مثلاً به شکل جریمه کردن - موجب تضمین عقد قرض‌الحسنه می‌شود، خصوصیتی که عقود مشارکت فاقد آن هستند. این ویژگی نیز موجب می‌شود تا مصرف‌کننده آنچه را به صورت ذخیره احتیاطی نگه داشته است قرض دهد، برای هر مدتی که برای او مناسب است، و مطمئن از بازپرداخت به موقع آن باشد.

شهید مطهری به همین خصوصیت عقد‌الحسنه و مشارکت اشاره کرده و قرارداد را با مورد انتقاد قرار می‌دهد. به گفته او، در قرض اصل سرمایه تضمین می‌شود و زیان فعالیت اقتصادی نصیب قرض

گیرنده می‌شود. در مشارکت، عرضه‌کننده سرمایه در سود و زیان فعالیت شریک است و هیچ ضمانتی در کار نیست. در قرارداد و ام ربوی، اصل سرمایه تضمین می‌شود چون وجه گرفته شده وام است و سرمایه مشارکت شده نیست، از طرف دیگر ربا یا سودی گرفته می‌شود چون در ارزش افزوده حاصله وجه گرفته شده سهم بوده است (ربا، بانک - بیمه) تناقض ربا از همینجا آشکار می‌شود که قرارداد از یک طرف قرض است و از سوی دیگر مشارکت. اگر همانند قرض اصل وام قابل تضمین است، سودی نباید به دهنده قرض تعلق گیرد. اگر همچون مشارکت، وجه یاد شده در ارزش افزوده سهم است، در خطر نیز باید سهم باشد و هنگام زیان هر دو شریک متضرر گردند، نه اینکه یک طرف از پذیرش ضرر معاف باشد.

از آنجا که عقد قرض الحسنه و مشارکت حقوق و مزایای دو طرف قرارداد را تعیین می‌کنند، و این تقسیم درآمد مطابق عدالتی است که در مکتب اقتصادی اسلام مدنظر شارع بوده است (شهید محمد باقر صدر)، قرارداد قرض ربوی که متضاد با این دو عقد است درآمد را میان دو طرف قرارداد به گونه‌ای تقسیم می‌کند که مباین شکل تقسیم در قرض الحسنه و مشارکت است. بنابراین، حق یکی از دو طرف قرارداد ضایع می‌شود و چون ندادن حق ظلم است (شهید مطهری، بیست گفتار) قرارداد و ام ربوی ظالمانه است.

جمع‌بندی

آثار اقتصادی قرض الحسنه را به صورت زیر می‌توان خلاصه کرد:

- ۱- چون مصرف‌کنندگان معمولاً از آنچه به صورت ذخیره احتیاطی نگه داشته‌اند قرض می‌دهند یا به تعبیر نظریه Portfolio چون از آنچه به صورت پول و شبه پول نگه داشته‌اند وام می‌دهند، این عمل موجب جریان یافتن وجوهی می‌شود که بدون آن نه مصرف می‌شود، نه سرمایه‌گذاری. وجوهی که سرمایه‌گذاری می‌شوند باید «پس‌انداز» شوند. از قرض پس‌انداز داده نمی‌شود، زیرا همه آنچه را که مصرف‌کننده خرج نمی‌کند پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری نمی‌نماید.
- ۲- چون این وجوه در اختیار سایر مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان قرار می‌گیرد و تقاضای آنان تامین می‌شود، رفاه کل و تولید کل در اقتصاد بالا می‌رود.
- ۳- جریان اطلاعات در اقتصاد افزایش می‌یابد زیرا متقاضیان برای ابزار تقاضا و توجیه آن باید اطلاعات خود را ارائه دهند.
- ۴- در اثر انتشار و ازدیاد جریان اطلاعات، خطر و نااطمینانی در اقتصاد کاهش می‌یابد.
- ۵- گسترش قرض الحسنه موجب بهبود توزیع درآمد میان قشرهای مختلف می‌شود.
- ۶- کارایی اقتصادی بالا می‌رود.

۷- بالاخره، به دنبال آثار فوق، گسترش خدمت قرض الحسنه می‌تواند از شدت تورم و رکود جلوگیری کند.

نقش قرض الحسنه در قانون و عملیات بانکی کشور

ویژگیهای حقوقی یاد شده موجب شد که در قانون بانکداری بدون ربا یکی از راههای اعطاء تسهیلات همین عقد باشد. در سالهای نخست اجرای قانون یاد شده، به علت عدم آشنائی با همه عقود، بانکها بسیاری از تقاضاها را با همین عقد قرض الحسنه تمویل می‌کردند. اما به تدریج که معرفت و تسلط آنان بر انواع عقود مشارکت زیاد شد، از قرض الحسنه به نسبت کمتری استفاده کردند. جدول ۱ و ۲ نشان می‌دهد که سهم عقد یاد شده در تامین مالی طرحهای مختلف از سال ۶۳ تاکنون کاهش یافته است.

بانکها برای جذب پس اندازهای مردم به افتتاح دو حساب سرمایه گذاری و جاری اقدام کردند. حساب جاری را قرض الحسنه نامیدند، نه ودیعه یا امانت تا با امتیازات حقوقی قرض بتوانند از وجوه گردآوری شده استفاده کنند. امانت یا ودیعه چنین حقی را به گیرندگان آن نمی‌دهد.

مشاهده می‌شود که هم تلقی قانون‌گذار و هم مجری از عقد قرض الحسنه پیشنهاد شده در قانون عملیات بانکی بدون ربا تامین مالی طرحهای مختلف یا جذب پس اندازهای مصرف‌کنندگان بوده است. اما برخورد نمایندگان مجلس شورای اسلامی خلاف این است، تصور آنان از این فعالیت گرفتن وجوه برای قرض و دادن آن به مستحقان و نیازمندان است، به همان شکلی که پیش از این صندوقهای قرض الحسنه موجود در مساجد انجام می‌دادند. به همین جهت طی قانون بودجه سالانه دولت، بانکها را مکلف می‌کنند که بخشی از حسابهای قرض الحسنه جاری را به مصارفی نظیر مخارج ازدواج، تعمیر منزل، درمان بیماری و غیره برای نیازمندان برسانند. دولت نیز برای کاستن کسری بودجه سالانه از این اقدام استقبال می‌کند.

حال این سؤال پیش می‌آید که آیا بانکها موسسه یا نهاد مطلوب برای دادن قرض الحسنه می‌باشند یا بهتر است حساب قرض الحسنه آنان به همان هدفی که در قانون بانکداری بدون ربا منظور شده یعنی تامین مالی اختصاص یابد و از صندوقهای محلی و مساجد برای گسترش قرض الحسنه، یا بهتر، برای واسطه‌گی میان قرض‌دهندگان و گیرندگان استفاده شود؟

سؤال دوم قابل طرح این است که هزینه قرض الحسنه به چه صورتی گرفته شود تا شکل ربوی نداشته باشد؟ بانکها موسسات رسمی هستند و ناگزیرند که به همه متقاضیان بدون تبعیض تسهیلات بدهند. عرضه این خدمت نیازمند کسب اطلاعات پیرامون مشتری است تا دو مشکل صلاحیت و اطلاعات نامساوی پیش نیاید.

جدول ۱. مانده تسهیلات اعطائی جدید بانکها به بخش غیردولتی

در پایان سال											
۱۳۷۳	۱۳۷۲	۱۳۷۱	۱۳۷۰	۱۳۶۹	۱۳۶۸	۱۳۶۷	۱۳۶۶	۱۳۶۵	۱۳۶۴	۱۳۶۳	
۱۶۲۹۹/۵	۱۲۴۸۶/۶	۹۹۴۷/۹	۷۶۶۸/۳	۵۲۶۹/۹	۳۵۳۲/۷	۲۴۵۴/۴	۱۶۵۷/۵	۹۹۰/۹	۶۰۳/۸	۲۴۷/۵	فروش اقساطی
۶۴۳۳/۰	۴۸۳۱/۰	۳۷۵۷/۶	۲۹۰۰/۷	۱۶۲۰/۶	۹۶۵/۲	۶۰۸/۷	۵۳۹/۳	۳۸۴/۲	۲۴۴/۱	۱۰۹/۱	مشارکت مدنی
۲۵۹۶/۶	۲۰۹۳/۱	۱۸۱۰/۶	۱۵۸۱/۹	۱۱۴۱/۹	۸۱۱/۰	۵۷۰/۳	۴۹۱/۴	۴۲۹/۲	۲۹۳/۶	۱۳۴/۶	مضاربه
۲۳۶۰/۹	۱۶۶۴/۷	۱۲۹۰/۸	۱۱۴۲/۹	۷۴۰/۲	۳۸۴/۲	۱۴۳/۸	۷۰/۹	۳۷/۹	۲۵/۶	۲/۴	جعاله
۲۲۲۱/۹	۱۹۲۴/۲	۱۴۲۴/۲	۸۰۹/۰	۵۸۸/۶	۵۰۵/۰	۲۵۵/۳	۱۵۱/۲	۱۰۸/۹	۵۸/۸	۲۶/۸	معاملات سلف
۱۲۸۱/۷	۱۳۲۱/۳	۱۱۰۷/۷	۷۸۵/۰	۵۰۹/۹	۴۳۵/۴	۳۷۱/۶	۲۷۶/۷	۱۸۲/۲	۱۳۵/۸	۲۶/۰	مشارکت حقوقی
۱۵۶۱/۸	۱۲۸۸/۷	۷۷۵/۸	۶۸۲/۰	۶۳۹/۸	۵۶۴/۵	۵۰۷/۵	۴۱۱/۹	۳۲۱/۴	۱۹۹/۱	۷۸/۴	قرض الحسنه
۶۰۸/۹	۳۹۳/۶	۲۳۴/۵	۲۳۲/۲	۱۲۵/۰	۱۰۶/۷	۹۸/۸	۸۳/۰	۵۱/۸	۳۷/۳	۲۷/۹	اجاره به شرط تملیک
۸۴۲/۲	۷۲۶/۴	۴۰۹/۰	۲۱۱/۸	۱۴۳/۵	۹۷/۶	۶۷/۵	۶۴/۳	۷۴/۴	۶۵/۹	۴/۴	سرمایه گذاری مستقیم
۲۲/۱	۲۷/۱	۲۰/۴	۱۶/۶	۳۲/۰	۴۱/۹	۵۲/۶	۱۲۰/۳	۱۷۶/۵	۱۸۶/۲	۸۵/۰	خرید دین
۱۶۸۱/۳	۱۲۰۲/۴	۷۵۱/۱	۳۹۴/۶	۲۲۹/۶	۱۶۸/۹	۱۳۵/۳	۷۰/۴	۴۶/۲	۲۱/۶	۱/۷	سایر (۱)
۳۵۹۰۹/۹	۲۷۹۵۹/۱	۲۱۵۲۷/۶	۱۶۴۲۵/۰	۱۱۲۴۱/۰	۷۶۱۳/۱	۵۲۶۵/۸	۳۹۳۶/۹	۲۸۰۳/۶	۱۸۷۱/۸	۷۲۲/۸	جمع

جدول ۲ - درصد مانده تسهیلات اعطائی جدید بانکها به بخش غیردولتی در پایان سال

۱۳۷۳	۱۳۷۲	۱۳۷۱	۱۳۷۰	۱۳۶۹	۱۳۶۸	۱۳۶۷	۱۳۶۶	۱۳۶۵	۱۳۶۴	۱۳۶۳	
۴۵	۴۴	۴۶	۴۶	۴۸	۴۶	۴۶	۴۲	۳۵	۳۲	۳۳	فروش اقساطی
۱۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۴	۱۲	۱۱	۱۳	۱۳	۱۳	۱۴	مشارکت مدنی
۷	۷	۸	۹	۱۰	۱۰	۱۱	۱۲	۱۵	۱۵	۱۸	مضاربه
۶	۶	۶	۷	۶	۵	۲	۲	۱	۱	-	جعاله
۶	۷	۶	۵	۵	۶	۵	۴	۴	۳	۳	معاملات سلف
۳	۵	۵	۵	۴	۶	۷	۷	۶	۷	۳	مشارکت حقوقی
۴	۴	۴	۴	۵	۷	۱۰	۱۰	۱۱	۱۰	۱۰	قرض الحسنه
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲	۲	۲	۲	۴	اجاره به شرط تملیک
۲	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۲	۳	۰/۶	سرمایه گذاری مستقیم
-	-	-	-	-	۰/۵	۱	۳	۶	۱۰	۱۱	خرید دین
۴	۴	۳	۲	۲	۲	۲	۱	۱	۱	-	سایر (۱)
۹۶	۹۷	۹۶	۹۷	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع (۲)

۱ - شامل مطالبات معوق و سررسید گذشته می باشد.

۲ - ممکن است بخاطر گرد کردن حاصل جمع صد نشود.

عملکرد عقد قرض الحسنه در بانک کشاورزی

برای پاسخ به دو سؤال فوق تحقیقی به منظور زمان سنجی و هزینه یابی قرارداد قرض الحسنه در سال ۱۳۷۲ آغاز شد. برای این منظور چهل شعبه به طور تصادفی در بانک کشاورزی انتخاب شد و بررسی گردید که از ابتدای دریافت تقاضای یک کشاورز برای قرض تا پرداخت وجه و تنظیم قرارداد و سپس تا مرحله وصول و فسخ قرارداد چه اقداماتی را بانک کشاورزی برای شناخت او، ارزیابی تقاضا و کسب اطلاعات مورد نیاز، و سایر کارها انجام با تهیه پرسشنامه و انجام مصاحبه نخست زمان مورد نیاز هر قرارداد قرض الحسنه می دهد اندازه گیری شد. سپس، با پیروی از روش هزینه یابی عقود مختلف که پیش از این در همین بانک طی تحقیقی مشابه طراحی شده بود (انصاری و دیگران) به محاسبه هزینه هر یک دقیقه که صرف این قرارداد می شود پرداخته شد. این هزینه فقط شامل نیروی انسانی و سرمایه جسمانی بانک است و شامل هزینه فرصت سرمایه یا سوخت و زیان آن بانک نمی شود.

نتایج اولیه این تحقیق به شرح زیر است:

- ۱ - عقد قرض الحسنه همان مراحل را دارد که سایر عقود دارند و چون بانک کشاورزی یک موسسه اعتباری رسمی است و باید مجری بخشنامه های بانک مرکزی و مصوبه های دولت و مجلس شورای اسلامی باشد و در عین حال توضیح دهنده عملیات خود به مشتریان و مقامات مسئول باشد، پیوسته اطلاعاتی را به منظور فوق تهیه می کند و شیوه مشابهی را برای همه متقاضیان دنبال می نماید. به این جهت اقداماتی را که برای عرضه وجوه از طریق عقود، مختلف انجام می دهد گرچه یکسان نیست (انصاری و دیگران و و صمصامی و دیگران)، ولی تغییر فاحشی ندارد.
- ۲ - قرارداد قرض الحسنه به طور متوسط از سلف و فروش اقساطی که قراردادهای کوتاه مدت هستند زمان بیشتری می برد و از مشارکت مدنی و جعاله که عقود بلندمدت هستند کوتاه تر است.
- ۳ - در بانک کشاورزی وجوه قرض الحسنه فقط برای مقاصد تولیدی داده می شود و نه مصرفی.
- ۴ - زمان عقد به درجه و تعداد دوایر هر شعبه بستگی دارد.
- ۵ - با زیاد شدن تعداد دوایر زمان عقد قرض الحسنه به طور متوسط زیاد می شود.
- ۶ - میانگین زمان با بزرگ شدن شعبه و بالا رفتن درجه آن افزایش می یابد. این زمان برای شعب درجه چهار کمتر از درجه سه بود، که باز زمان این شعبه به طور متوسط کمتر از درجه یک می باشد. تنها استثناء شعبه درجه دو است که از درجه یک بیشتر است.
- ۷ - میانگین زمان هر عقد قرض الحسنه ۹۲۶ دقیقه است.
- ۸ - نتایج اولیه هزینه یابی نشان می دهد که متوسط هزینه هر عقد معتنا به است. گرچه این نتایج هنوز در دست امتحان و بررسی می باشند و به همین جهت قابل انتشار نیستند ولی یافته اولین نشان

می‌دهد که از کارمزدی که اکنون گرفته می‌شود بسیار بالاتر است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

رفتار قرض‌الحسنه آثار اقتصادی مثبت و فراوانی دارد که در این مقاله به برخی از آنها اشاره شد. اهمیت این پیامدها ایجاب می‌کند که این رفتار مورد مطالعه دقیق قرار گرفته و عواملی که میل به قرض‌الحسنه دادن را زیاد می‌کنند شناسایی شوند. سپس با اتخاذ سیاستهای مناسب و با توجه به عوامل یاد شده زمینه گسترش این فعالیت را می‌توان در جامعه گسترش داد.

نتایج اولیه تحقیقی که پیرامون عقد قرض‌الحسنه در بانک کشاورزی انجام شده است نشان می‌دهد که بانک به علت رعایت بخشنامه‌های بانک مرکزی، هیأت دولت، و مجلس هزینه زیادی را برای کسب اطلاعات و شناسائی متقاضیان خود باید صرف کند و از این نظر نهاد کارآمدی برای وساطت بین قرض‌دهندگان و گیرندگان نیست. برعکس، صندوقهای قرض‌الحسنه محلی یا مستقر در مساجد به علت اینکه گروه کوچکی را خدمت می‌دهند می‌توانند هزینه‌های بسیاری را برای کسب اطلاعات صرفه‌جویی کنند. به همین جهت نهاد مناسبتری برای این منظور به نظر می‌رسند.

با پیروی از روش هزینه‌یابی عقود می‌توان هزینه هر عقد را برای هر شعبه با هر تعداد دایره به طور متوسط حساب کرد و این هزینه را به‌طور مقطوع از گیرنده قرض دریافت کرد. برخلاف کارمزدی که هم اکنون گرفته می‌شود و شبهه ربوی دارد، یک جا و به شکل ثابت گرفتن هزینه این شبهه را از میان برمی‌دارد. تحقیق انجام شده شیوه محاسبه این هزینه را ارائه می‌دهد.

منابع

۱ - انصاری، بهرخ، صدر، کاظم و عرب‌مازار، عباس. «هزینه‌یابی عقود در بانکداری بدون ربا». مجموعه سخنرانیها و مقالات چهارمین سمینار بانکداری اسلامی: صفحات ۱۱۹ - ۱۵۶، تهران، موسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۲.*

۲ - توتونچیان، ایرج. تئوری تقاضا و تحلیل اقتصادی انفاق. تهران، مرکز اطلاعات فنی ایران، ۱۳۶۳.

* در دومین مقاله ارائه شده توسط جناب آقای دکتر صدر و همکاران ایشان به چهارمین سمینار بانکداری اسلامی (۱۰ و ۱۱ شهریورماه ۱۳۷۲) که در مجموعه سخنرانیها و مقالات چهارمین سمینار بانکداری اسلامی (صفحات ۱۵۶ - ۱۱۹) درج گردید، عنوان مقاله «هزینه‌یابی عقود در بانکداری بدون ربا» متأسفانه از قلم افتاده است. اینک با اعتذار از نویسندگان محترم مقاله: جناب آقای دکتر سید کاظم صدر و جناب آقای دکتر عباس عرب‌مازار دانشیار و استادیار دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی دانشگاه شهید بهشتی و جناب آقای مهندس بهرخ انصاری کارشناس بانک کشاورزی توجه خوانندگان گرامی را به مراتب مذکور معطوف می‌دارد.

- ۳ - سازمان اقتصاد اسلامی. «نقش صندوقهای قرض الحسنه». مجموعه مقالات فارسی اولین مجمع بررسیهای اقتصاد اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۰.
- ۴ - سلیمی فر، مصطفی. وقف و آثار اقتصادی - اجتماعی آن. مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۰.
- ۵ - صدر، محمدباقر. اقتصادنا، الطبعة الثالثة، بیروت، دارالفکر، ۱۹۶۹.
- ۶ - صدر، سیدکاظم. احتکار از دیدگاه فقه و اقتصاد، قم، انتشارات ۲۲ بهمن، ۱۳۶۲.
- ۷ - صدر، سیدکاظم. اقتصاد صدر اسلام، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، منتشر می شود.
- ۸ - صمصامی، حسین، کاظم صدر، عباس عرب مازار و بهرخ انصاری. «الگوئی از بانکداری بدون ربا». اقتصاد، شماره ۴، ۱۳۷۴.
- ۹ - کميجانی، اکبر و علی عسگری. «تشکیلات و عملکرد صندوقهای قرض الحسنه و جایگاه آنها در سیستم پولی و بانکی کشور». مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۴۴، پائیز و زمستان ۱۳۷۰.
- ۱۰ - مطهری، مرتضی. بیست گفتار. قم انتشارات صدرا، ۱۳۵۸.
- ۱۱ - مطهری، مرتضی. ربا، بانک، بیمه، تهران. انتشارات صدرا، ۱۳۶۴.

12 - Kotowitz, Y. "Moral Hazard". Allocation, Information, & Markets.

The new Palgrave. Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman.

London, The Macmillan Press Limited, 1989.

13 - Postlewaite, A. "Asymmetric Information". Allocation, Information, & Markets. The new Palgrave.

Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman London, The Macmillan Press Limited, 1989.

14 - Wilson, Charles. "Adverse Selection". Allocation, Information, & Markets. The new Palgrave. Ed. by

J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman. London, The Macmillan Press Limited, 1989.